

Könyvtári kultúránk bontakozása a 16—17. században

BERLÁSZ JENŐ

A *könyvtári kultúra* a társadalom könyvműveltségének tükré. Hogy valamely országban bizonyos időszakban milyen jellegű könyvtárak állnak fenn, mennyi a különböző rendeltetésű könyvtárak száma, továbbá, hogy a könyvtári állományok összetételükben és mennyiségükben mennyire felelnek meg a korszerűség követelményeinek, az mindenesetre az illető társadalom könyvveljáró, illetőleg könyvet használó, könyvvel élő rétegeinek szükségleteitől, fejlettségétől függ. A könyvkultúra ugyanis, mint modern értelmű társadalmi jelenség, nem csupán *olvasási kultúrát* jelent, azaz könyvveljáró képességét és készségét, hanem jóval többet: a *könyvnek életviteli eszközként való, egyre fokozódó mértékét, mindinkább állandósuló használatát*. E szerint tulajdonképpen az a társadalom él könyvkultúrában, amelynek léte többé vagy kevésbé a könyvre támaszkodik; amely a közösségi élet fenntartásához és folytatásához szükséges eszméit, ismereteit és az ismeretek alkalmazásának módjait mindinkább könyvekből sajátítja el; amely a maga megfigyeléseit, tapasztalatait és gondolatait ismét könyvekbe törekszik rögzíteni, könyvek segítségével igyekszik átszármaztatni a következő nemzedékekre.

Ilyen értelemben az európai könyvkultúra igen fiatal: kezdete csupán a nyomtatott könyv megjelenésének idejére tehető. A kéziratos könyvek, a kódexek használatának hosszú korszaka tulajdonképpen csak a könyvkultúra előkészítő idejének tekinthető. A kézzel írt könyv ugyanis csekély példányszáma miatt nem terjedhetett a társadalomban s ezért a benne rögzített tartalmak legfeljebb csak közvetve, szóbeli tolmácsolásban — lassan és bizonytalanul — válhattak kiterjedt rétegek közkincsévé. Így még esetleges szélesebb körű olvasási készség esetén sem keletkezhetett bárhol is könyvkultúra: a társadalom természetes úton, élőlőző segítségével biztosította felhalmozott ismereteinek és tapasztalatainak átszármaztatását, élettevékenységének folyamatoságát.

A könyvkultúra, az európai társadalomfejlődésnek ez a nagyszerű teljesítménye hatodfél évszázad óta állandó kibontakozásban van; még napjainkban sem tekinthető pályája tetőfokán állónak.¹

1. Az írásbeliségnek, illetőleg a nyomtatott könyvnek a társadalomfejlődésben játszott szerepére nézve magisztrális útmutatásokkal szolgálnak HAJNAL István és THIENEMANN Tivadar munkái. Az előbbinek gazdag oevrejéből főképpen a következő tanulmányokat használtam: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. = *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.*

Ebben az értelemben kíséreljük meg alább — egy későbbi részletes feldolgozás alapvetéseként — a könyvgyűjtésnek mint társadalmi jelenségnek és a könyvtárnak mint társadalmi tényezőnek magyar földön való megjelenését és első terjedését felvázolni, nyomon követve könyvműveltségünk újkor eleji viszonytagságos kibontakozását.

*

Az a kétszáz esztendő, amely idő alatt a könyvnyomtatás elterjedt Európában, Magyarországra nézve köztudomásúlag katasztrofális politikai hanyatlásnak, a török invázióknak kora volt. Éppen akkor, a 16. század közepén, amikor a reformáció kontinentális méretű társadalmi-kulturális mozgalmanak sodrában hozzánk is utat talált, határaink között is életre kelt a nyomtatott könyv, megnyitva előttünk a könyvműveltség irányába való fejlődés távlatait, akkor lépett fel a szellemi életünket és civilizációnkat egyaránt veszélyeztető félbarbár ázsiai nagyhatalom. Tudjuk, hogy öt nemzedék életét kitöltő kétségbeesett honvédelmi harcunk sem volt képes ezt a veszélyt teljesen elhárítani; hazánknak mintegy harmadrésze török impérium alá került s osztozott a balkáni népek szomorú sorsában: hosszú időre kikapcsolódott Európa szellemi áramköréből.

Így az újkor nagy művelődéstörténeti forradalmának, a könyvkultúra térfoglalásának csak az ország nyugati és északi peremvidéke, illetőleg politikailag különvált keleti területe, Erdély lehetett osztályrésze. De a könyvkultúra irányában megindult fejlődésünk tudvalevőleg ezeken a területeken sem ment végbe zavartalanul. Amint Nyugaton, nálunk is a reformációnak és ellenreformációnak polgárháborúvá fajult küzdelme kísérte végig.

E történelmi helyzethez képest tehát az országnak két élesen elkülönült-kulturális szférájában a művelődési viszonyok átalakulását külön-külön kell szemügyre vennünk.

1. KÓDEX-KÖNYVTÁRAINK PUSZTULÁSA

A török hódoltságon, azon a nagy háromszög alakú területen, amelynek északi csúcsa Losonc környékén, a délnyugati — Horvát—Szlavónországot nem tekintve — Nagykanizsánál, a délkeleti pedig Orsovánál volt, a 16. század végéig nemcsak a középkor folyamán felsarjadt egyházi kéziratok műveltség öröksége enyészett el, hanem lehetlenné vált az új idők nagyszerű kulturális tényezőjének, a nyomtatott könyvnek meggyökeresedése is. Óriási veszteség érte ezzel az országot, hiszen a hazai kultúrának a honfoglalás óta valóságos bölcsője volt ez a terület. Itt alakultak ki az európai műveltség eredményeit és módszereit hozzánk átplántáló római egyház első főpapi és szerzetesi központjai.² Az anyaországban 1526 előtt fennállt *10 egyházmegyei (2 érseki és 8 püspöki) székhely*

Bp. 1933. 183—214. 1. *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés.* (Kéziratban.), valamint *Az európai város kialakulása.* = *Városi Szemle.* 1941. 801—841. 1. THIENEMANN részéről pedig közismert, el nem évülő nagy munkája, az *Irodalom-történeti alapfogalmak.* 2. kiad. Pécs, 1931. volt kalauzom.

2. HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1931. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971.

közül 7 ide esett és itt dőlt romba. Kalocsa 1529-ben, Pécs és Esztergom 1543-ban, Vác 1544-ban, Veszprém 1549-ben, Csanád és Eger 1596-ban került török kézre s szűnt meg kulturális tényező lenni.³ Voltaképpen tehát az országnak egész középső része kulturális parlaggá változott. Lehet, hogy ha a püspökök plébániai szervezetükkel — a balkáni görögkeleti egyházfők példájára — helyben maradtak volna, csak hanyatlás, de nem pusztulás lett volna e terület osztályrésze.

A katasztrófát a *szerzetesrendi monostorok* (kolostorok) sűrű hálózatának hasonló okból bekövetkezett romlása tette teljessé. Az országnak mintegy 200 monostora közül legalább 50—60 itt működött. Hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, a monarchális rendek házai közül a hódoltságon állt a bencéseknek pannonhalmi, bakonybéli, tihanyi, szekszárdi, bátai, pécsváradi és szentjobbi apátsága, valamint a cisztercieknek zirci, pilisi, pásztói, cikádori és péterváradai központja; a koldulórendek részéről a domonkosoknak és ferenceseknek a püspöki székhelyeken, valamint Budán, Pesten és több más jelentékenyebb városban települt számos kolostora; végül a remeterendek részéről a pálosok budaszentlőrinci, pilisszentkereszt-i és márianosztrai monostora. A török vész kezdetén mindezek s nagyrészt a többi kolostorok is elnéptelenedtek, elpusztultak. Csupán egy rend akadt, amelynek volt bátorsága a veszélyekkel szembenézni, s működését, ha lehetett, a török uralom alatt is folytatni: a ferencesek. Nagy érdemük, hogy a hódoltságon 150 éven át több rendházukat (a szegedit, kecskeméti, gyöngyösi és andócsit) fenntartották s egyrészt missziós tevékenységgel iparkodtak a védelem és gondozás nélkül maradt népet gyámolítani, másrészt kulturális intézményeket (kódex-könyvtáraikat s esetleges iskoláikat) megmenteni.⁴

Mit jelentett kulturális szempontból a püspöki székhelyek és kolostorok pusztulása?

E kérdés felvetésekor elsősorban *humanista főpapjainknak* a Corvina-könyvtárral egyidejűleg kialakult híres gyűjteményei jutnak eszünkbe: a VITÉZ Jánosé, JANUS PANNONIUSÉ, KÁLMÁNCSEHI Domokosé, NAGYLUCSEI Orbáné, BAKÓCZ Tamásé, SZATHMÁRI Györgyé és a többieké. Ugyan mi lett ezekkel? De még fontosabb tudni, mi lett a sokkal régebbi s nem kevésbé becses anyagot őrző egyházmegyei könyvtárakkal? Mert hangsúlyozni kell: a humanista püspöki tékák nem a püspökség, a diocesis intézményes jellegű gyűjteményei voltak, hanem magánjellegű, személyhez kötött könyvtárak. Az egyházmegyéknél külön könyvállományuk volt, amelyet őrzőhelyükről a püspöki (érseki) katedrálisról *székesegyházi könyvtárnak*, a fenntartó és gondozó testületről *káptalani könyvtárnak* nevez a történetírás. Hasonló intézményi jellegük volt a kolostori könyvtáraknak is: a szerzetesi testület közös tulajdonát alkották s nemzedékről nemzedékre szálltak.⁵

Ami a kéziratos gyűjteményeknek *tartalmi értékét* és ebből eredő társadalmi

3. KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban*. 3. kiad. Veszprém, 1929. 113—114. l.
4. MÁLYUSZ, i. m. 211. KARÁCSONYI, i. m. 65—75., 176. l.
5. Szorosabb értelemben káptalani — nem egyházmegyei — tékák a püspöki székhelyeken kívül működő ún. társaskáptalanok könyvgyűjteményei. MÁLYUSZ, i. m. 59—69., 107—120. l. BÉKEFI Remig: *Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjoukorban*. Bp. 1897. 3. l. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. I. Bp. 1961. 150—174. l. — VORSTIUS, Joris: *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. 4. Aufl. Leipzig, 1948.

jelentőségét illeti, nem kétséges, hogy ezek zömükben távol álltak a gyakorlati élet kívánalmaitól. Bár a 13–14. századtól kezdve a kódex funkcióköre egyre tágult, mégis voltaképpen a kéziratosság egész ideje alatt meglehetősen korlátolt volt. Fennmaradt középkori könyvjegyzékeink arról tanúskodnak, hogy mind a székesegyházi, mind a kolostori gyűjteményeknek legősibb, legrégebbi rétegét liturgikus jellegű kódexek alkották. Mellettük másodsorban a papi hivatással kapcsolatban álló lelkészi segédkönyveknek volt nagy szerepük. Opusokat, tudományos jellegű munkákat inkább csak az újabb rétegek tartalmaztak, ám ezek is csaknem kizárólag egyháztudományi érdekűek voltak: a kánonjog, a skolasztikus teológia és filozófia területéről.⁶ Egyszóval e tékák kizárólag a klérus, illetőleg a szerzetesrendek számára szolgáló olyan apparátusok voltak, amelyek kiváltképpen az egyház főfeladatát, a vallás-erkölcsi élet fenntartását, védelmét és terjesztését mozdították elő. Másfelől azonban — ha csekély arányban is — kétségtelenül helyet foglaltak bennük a világi élet céljaira hasznavehető eszközök is. Szükség is volt erre, mert hiszen mind a káptalanok, mind a kolostorok, iskolázó intézmények is voltak, amelyek az olvasás, írás, éneklés és esetleg a számvetés ismereteire, magasabb fokon pedig az oklevelezési (diplomatikai) tudományra oktattak, különös tekintettel a papi és szerzetesi utánpótlásra.⁷ Világi, mégpedig különleges nemzeti értéket jelentettek e tékákban még azok a kódexek is, amelyekben a magyarság ősi szóbeli hagyományának töredékei voltak feljegyezve: a krónikák és gesták.

Nem lenne teljes e középkori tékákról adott vázlatos jellemzésünk, ha meg nem említenénk, hogy a 15–16. század fordulóján „profiljukon” már jelentkeztek az új idők jelei is: állományukban megjelent a korszakos jelentőségű új típusú „kódex”, az *incunabulum* mint a könyvkultúra előfutára.⁸

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezek a középkori kéziratgyűjtemények a laikus társadalom művelődése szempontjából csekély jelentőségűek voltak, fennállásuk mégis a *újkori intellektualizmus mélyen fekvő fundamentumát* jelentette, s szerencsés fennmaradásuk a hódoltságban is biztosíthatta volna a nemzeti kulturális fejlődés folyamatosságát.

Ám e becses tékák menthetetlenül széthullottak és jórészt elkallódtak. Pusztulásuk nem mindig helyben és hadi cselekmények folytán történt; számos jel vall arra, hogy mind a káptalanok, mind a kolostorok több-kevesebb sikerrel megmentették és felvidéki biztos helyekre szállították könyveiket. A gyűjtemények együtt tartása és megőrzése azonban a legtöbb esetben így sem volt lehetséges. A javadalmak nélkül maradt káptalanok és az otthonukat veszített szerzetesközösségek vagy szétoszlottak, vagy kihaltak. Megtörtént ugyan, hogy egy-egy szerencsésen fennmaradt kolostor befogadta és megőrizte más elpusztult társházak könyveit is; ilyen szerepet játszott például a *gyöngyösi* és a *szegedi ferences kolostor*.⁹ Általában azonban ez nem sikerülhetett már csak azért sem, mert a győzelmes reformáció hatására vagy nyomására az ország peremterületein is legnagyobb részben feloszlottak a szerzetesházak. A gazdátlanul maradt tékák állomá-

6. CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. A pannonhalmi könyvtár a XI. században.* Bp. 1957. HORVÁTH János, i. m. 159–200. l. MÁLYUSZ, i. m. 107–110., 173–180., 307–335. l.

7. MÁLYUSZ, i. m. 71–72., 120., 243., 364–365. l.

8. MÁLYUSZ, i. m. 329. l.

9. KARÁCSONYI, i. m. 113–114., 176. l. GULYÁS, i. m. 170. l.

nyát pedig hosszabb-rövidebb idő múltán magánszemélyek hordták szét vagy mint „pápista metelyt” egyes protestáns túlzók pusztították el.¹⁰ Magánkezre jutás és ezt követően szétszóródás lett a sorsa a fentebb szóba került és más híres humanista főpapi könyvgyűjteményeknek is. Ezek — mint szabad rendelkezésű vagyonrészek — többnyire az elhalt prelátus rokonságára szálltak. Átjuk azután a becsesebb darabok nemegyszer külföldre kerültek.¹¹ Íme, ez lett a sorsa az ország középső, déli részein a középkor kódexörökségének.

2. A NYOMTATOTT KÖNYV URALOMRA JUTÁSA

Óriási jelentőségű tény volt, hogy a királyi Magyarországnak és Erdélynek sikerült az európai szellemi fejlődés útján megmaradni, sikerült magát — bár tragikus társadalmi-politikai önmarcangolások közepette — az újkori könyvkultúra társadalmi állapotába felküzdeni.

Ez a nagy jelentőségű fölemelkedés — tudjuk — két szakaszban ment végbe. Az első a reformáció jegyében, kb. 1530-tól 1625-ig tartott,¹² a második a katolikus restauráció jegyében, 1625-től nagyjából a 17. század végéig.

a) A reformáció könyvpropagandája és a könyvgyűjtés

A reformáció kulturális építkezése — a reformatori irányok éles belső küzdelmeinek ellenére — páratlan céltudatossággal, fegyelmezettséggel és türeményes gyorsasággal haladt előre. A nyomtatott könyv forradalmi jelentőségű társadalmi szerepének elismerése szinte már az első percekben megtörtént. Persze, nagy segítséget jelentettek a reformátoroknak, elsősorban LUTHERnek és a reformációhoz csatlakozott humanistáknak, kiváltképpen MELANCHTONnak idevágó konkrét, félre nem érthető útmutatásai. S ami nem kevésbé fontos volt, már a legelső időkben felsorakozott a hitújítás mellé a világi társadalomnak minden mértékadó vezető rétege: a városi polgárság csakúgy, mint a nagybirtokos arisztokrácia vagy a vármegyei nemesség. A mozgalom elementáris erővel söpörte el a katolikus egyház hagyományos vallásos-kulturális intézményeit s teremtett helyettük újakat. A püspökségek és székes káptalanok, nemkülönben a püspöki székhelyeken kívül működő társas káptalanok a híres szerzetesházak egész sorával együtt képteleneknek bizonyultak az ellenállásra. Végül is a 16. század utóján — néhány ferences rendházon kívül — már csak az esztergomi érsekség (Nagyszombatban), valamint a győri, a nyitrai és az egri püspökség (az utóbbi Jászón) maradt működésképes állapotban. A többi megszűnt. Velük együtt — akárcsak a hódoltságban — itt is feloszlottak az iskolák, és jobbra protestáns birtokba mentek át a kódexkönyvtárak.¹³

10. KARÁCSONYI, i. m. 110—112. l. A könyvpusztításról BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. IV. köt. Debrecen, 1935. 85. l.

11. GULYÁS, i. m. 159—176. l. BERLÁSZ Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex*. = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 106—107. l.

12. 1625-ben, THURZÓ Szaniszló halálával esett ki végérvényesen a protestánsok kezéből a nádori méltóság s vele együtt a rendi politikai vezetőserep.

13. RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. Bp. 1925. 12—18. l. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 17—22. l. FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. 3—4. l.

A diadalmas protestáns felekezetek saját új kulturális intézményeiket egyfelől a szabad királyi és bányavárosokban, másfelől a földesúri joghatóság alatt álló mezővárosokban és az alföldi önálló parasztvárosokban hívták életre. Az előbbi helyeken általában a lutheránus német polgárság teremtette meg művelődési bázisait, az utóbbiakon pedig a helvét hitvallású magyar mezővárosi polgárság és nemesség. Nyugaton Sopron és Pozsony, a Felvidéken Besztercebánya, Selmecbánya, Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Lőcse, Erdélyben Brassó és Nagyszében lettek a legfőbb evangélikus kulturális központok. Református oldalon pedig Pápa, Debrecen, Sárospatak, Nagyvárad és Kolozsvár, utóbb Gyulafehérvár (illetve Nagyenyed) és Marosvásárhely nyert fontos szerepet. A hódoltságon Kecskemét és Nagykovács református missziós állomásoknak voltak tekinthetők.

Mindezeket a városokat a protestánsok — társadalomátalakító terveik szolgálatában — korszerű iskolavárosokká fejlesztették. Iskoláikat tudatosan igyekeztek fölébe emelni a középkori skolasztikus (káptalani és kolostori) oktatás színvonalának. Elvük volt, hogy a vallásosság (*pietas*) és erkölcs (*honestas*) tanításának eszményi céljait fel nem adva, programjukká tegyék az új világi műveltség (*humanitas*) elterjesztését is. Ehhez képest — túl az írás-olvasás technikáján és a kátét megtanító elemi iskolán — életre hívták a klasszikus latin—görög nyelvi-irodalmi készültséget nyújtó középfokú iskolát (*collegiumot, lyceumot, gymnasiumot*) is. Ebben látták tudniillik fő eszközét a bibliaolvasó és általában a könyvolvasó embertípus kialakításának. S valóban, ez volt az a lényeges mozzanat, amely a középkori katolikus és az új protestáns művelődési törekvéseket egymástól elválasztotta. A régi katolikus egyház belegyökerezett abba a tudatba, hogy az írás-olvasás és minden erre épülő vallásos és szellemi tevékenység kirárolag a papi-szerzetesi hivatás tartozéka, a protestantizmus viszont a szélesebb körű vallásos elmélyülés és az erkölcsi megigazulás érdekében — a humanisták példájára — messzemenőleg intellektualizálni igyekezett a laikus társadalmat. Így lett a reformátorok tevékenysége nyomán a könyv mint a jámborság és tudás elsőrendű eszköze kívánatos és szükséges élettenyező a parasztság fölött álló valamennyi társadalmi réteg számára.¹⁴

Ebből a protestáns kultúraszemléletből szükségképpen két következmény származott. Egyik a könyvelőállítás forradalmi jelentőségű új módszerének, a könyvnyomtatásnak széles körű bevezetése volt. A fentebb említett evangélikus, illetőleg református iskolavárosok mindegyike egyben nyomdaváros is lett. Egyik helyen a tipográfia magánvállalkozásként keletkezett, másutt mint a városi tanács vagy a földesuraság alapítása, sokfelé meg éppen az új iskoláknak, a kőlygumoknak kebelében jött létre mint kiegészítő intézmény. De bármiként létesült is a nyomda, mindenestre hatalmas fölénnyel múlta felül a régi kolostorkönyvmásoló műhelyek teljesítményét.¹⁵

A másik következmény a *könyvgyűjtés új értelmének*, a könyvtár új típusainak kialakítása lett. A kanonokok és szerzetesek kisdud csoportjainak használá-

14. RÉVÉSZ, i. m. 25—27. l. FRANKL, i. m. 7—9. l. A kelet-európai reformációról ISERLOH, Erwin—GLAZIK, Josef—JEDIN, Hubert: *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation*. Freiburg—Basel—Wien, 1967. 324—341. l. = *Handbuch der Kirchengeschichte*. Hrsg. von Hubert JEDIN. IV. Bd.

15. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 106—137. l.

tára korlátozódó káptalani és kolostori könyvtárak, ha fennmaradtak is, teljesen korszerűtlenné váltak. Nemcsak nehezen olvasható és elavult tartalmú kódex-állományuk miatt, hanem a kívülállókát kirekesztő zárt jellegük miatt is. A 16. század második felétől kezdve, amikor már nem csupán papjelöltek, hanem egyre sűrűsödő rajokban művelődni vágyó polgári, nemesi, sőt mágnásifjak is felkeresték az új városi iskolákat, olyan könyvtárakra volt szükség, amelyek tanárok és tanulók számára egyaránt nyitva álltak, s a legújabb ismereteket nyomtatott betűkkel terjesztették. Ez a korszerű téka pedig semmiképpen sem kötődhetett többé a kultusz helyéhez, a templomhoz, hanem szükségképpen az iskolához kellett tartoznia. Megszületett tehát az újkor jellemző könyvtári intézménye: az *iskolai könyvtár*. Most már nem a papi testületeknek, hanem kiváltképpen az iskoláknak kellett a könyvgyűjtés társadalmi feladatát magukra vállalniuk: nekik kellett megtalálni a könyvszerzés lehetőségeit, kialakítani a gyűjtőprogramot és felelősséggel megőrizni, illetőleg használhatóvá tenni a gyűjteményt.¹⁶

Nyilvánvaló: ez a *könyvtárszervezés* nem lehetett többé olyan egyszerű és lassú ütemű tevékenység, mint a középkori kódexgyűjtés volt. Az a körülmény, hogy az új iskolák kétirányú oktatási feladatra vállalkoztak, vallásos és világi művelésre, rendkívüli módon megnövelte a könyvszükséglet körét. Ha a hazai könyvirodalom és könyvnyomtatás ki tudta volna elégíteni a kívánalmakat, a gyűjtés nem ütközött volna különösebb nehézségekbe. Ám társadalmunk — a nyugati viszonyokhoz mérten — mind a szellemi, mind a technikai alkotókészségnek még csak éppen első lépcsőfokán állt, s ennél fogva korszerű műveltséghez jutni jobbára csak külföldi könyvek által lehetett. Nyugaton viszont a hitújítás elvi-eszmei mérkőzései, valamint az egyházi gyámkodás alól felszabadult profán tudományosság olyan méretű szellemi produkciót váltott ki, amely a korábbi időkben teljesen elképzelhetetlen volt. A német, svájci, olasz és francia könyvnyomdák nem győzték ontani a teológiai és a tudós humanista könyveket. Emellett nagy számban jelentek meg a polgári élet közeli igényeit szolgáló gyakorlati nyomdatermékek is.¹⁷ Egy, külső ellenséggel harcoló és emellett belső anarchiától szenvedő ország elszegényedett társadalma számára roppant feladatnak tűnt ebből a bőségből valami keveset is megszerezni. Hogy 60—70 év alatt csodálatos módon a legtöbb protestáns iskola mellett mégis sikerült nyomtatott könyvekből álló számottevő, korszerű hittudományi és világi polihisztorikus tartalmú könyvtárt kifejleszteni, az városi polgárságunk áldozatkészségének, külföldi főiskolákon tanuló ifjúságunk buzgalmának és nem utolsósorban erdélyi fejedelmek és magyarországi főurak mecénási bőkezűségének köszönhető.

Ez az eredmény önmagában is alkalmas arra, hogy kifejezésre juttassa a társadalmi művelődésünk állapotában bekövetkezett epochális jelentőségű fordulatot, azt ti., hogy Magyarországon is megnyílt a könyvkultúra korszaka, a közösségi életnek és munkának — az íráshasználaton túl — a nyomtatott betű által való támogatása és biztosítása is.

De mégis, okvetlen rá kell mutatni közműveltségünk fejlődésének egy másik fontos mozzanatára, arra, hogy megindult a *világi jellegű magánkönyvtárak* kiala-

16. GULYÁS: *A könyv sorsa*. I. k. 135—153., 166—173. l.

17. Uo. BOGENG, G. A. E.: *Geschichte der Buchdruckerkunst*. II. Bd. *Entwicklung des Buchdruckes vom Jahre 1500 bis zur Gegenwart*. Leipzig (1935). *Der Buchdruck der Renaissance*. 63—112. l.

kulása is. Ilyenek a reformáció előtti időkben nem léteztek, aminthogy — MÁTYÁS és a JAGELLÓ királyok udvarának idegen tudósain kívül — nem volt számottevő laikus humanista rétegünk sem.¹⁸ A 16. század második felében azonban mind a városi polgárság, mind a főnemesség soraiban erőteljes humanizálódás indult meg s — párhuzamosan az iskolai könyvtárak szerveződésével — feltűntek az első laikus könyvgyűjtemények. DERMSCHWAMM Jánoséhoz¹⁹ hasonló téka — ha kisebb méretekben is — nyilván számos akadt mind a *reformátorok*, mind a *humanisták* körében. HONTERUS, DÉVAI BÍRÓ, SYLVESTER, KÁROLI Gáspár, BORNE-MISSZA Péter, DÁVID Ferenc és HELTAI Gáspár vagy WERNHERR György, STÖCKEL Lénárt és GYALUI TORDA Zsigmond működése nyilván gazdag magánkönyvtárra támaszkodott. Később jelentett életszükségletet a könyvgyűjtemény a humanizálódott *protestáns főurak* számára, mégis ezek sorában is nem egyről tudunk, aki jeles tékát állított valamelyik várában. Ilyen volt — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük — BATHYÁNY Boldizsár németújvári, ISTVÁNFY Miklós vinicai, ILLÉSHÁZY István trencsényi, THURZÓ György bicsei, THURZÓ Szaniszló semptei, THURZÓ Kristóf szepesvári és RÉVAY Ferenc szklabinjai könyvtára, Erdélyben pedig BETHLEN Elek keresdi tékája.²⁰ De okkal feltételezhetünk könyvgyűjteményt a 16. században NÁDASDY Tamás, ZAY Ferenc, RÉVAY Péter a PERÉNYI és a FUGGER-PÁLFFY család mögött is; a 17. században pedig nem, csak a NÁDASDYAK, a WESSELÉNYIEK, a THÖKÖLYEK, a HOMONNAI DRUGETHEK-de bizonyosan mind a többi előkelő famíliák is könyvgyűjtők voltak.²¹ Hiányosan, bár, nyomon követhetők az egyes *erdélyi fejedelmek magánkönyvtárai* is ZÁPOLYAI János Zsigmondtól I. RÁKÓCZI Györgyön át APAFFI Mihályig.²² Csak gyér adatok őrzik a 17. századi protestáns tudósok (APÁCZAI CSERE, SZENCZI MOLNÁR, PÁPAI PÁRIZ, GELEJI KATONA és a többiek) könyvgyűjteményének emlékét is,²³ pedig ekkoriban már megszokott, általános jelenség volt minden, külföldi akadémiát járt tanár vagy lelkész házában a könyvtár.

18. HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. A magyar humanizmus*. Bp. 1935.
19. BERLÁSZ Jenő: *Dernschwam János könyvtára*. Bp. 1964.
20. IVÁNYI Béla: *Baththyány Boldizsár a könyvbarát*. = *Magyar Könyvszemle*. 1948. (Kefelevonat.) az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában Fol. Hung. 2903. BERLÁSZ Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1959. 202—240. I. BERLÁSZ Jenő: *Az Illésházy könyvtár*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. 57—97. I. THURZÓ György könyvtárának jegyzéke 1610-ből: Országos Levéltár (rövidítése a következőkben O. L.), Múzeumi Levéltár 921/XIV. Fol. Lat. THURZÓ Szaniszló semptei könyvtáráról GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 176. I. THURZÓ Kristóf szepesvári tékájáról: O. L., Kamarai levéltár, NRA 419/44. Br. MEDNYÁNSZKY Dénes: *Br. Révay Ferenc szklabinjai könyvtára 1651-ben*. = *Magyar Könyvszemle*. 1881. 336—345. I. LUKINICH Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból*. = *Magyar Könyvszemle*. 1919/22. 171—174. I.
21. WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Budae, 1808. 264—269. I. ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. = *Magyar Könyvszemle*. 1894. 209—221. I. GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 407. I.
22. GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 196—199. I. VERESS Endre: *Izabella királyné*. Bp. 1901. HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. = *Magyar Könyvszemle*. 1913. 17—28., 136—147., 232—240., 341—344. I. THALLÓCZI Lajos: *Óreg Apafi Mihály könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1881. 121—134. I.
23. KONCZ József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma*. = *Magyar Könyvszemle*. 1899. 270—275. I. DÉZSI Lajos: *Pápai Páriz Ferencz*. Bp. 1894.

Ezek a magántékek lényegileg ugyanolyan *tudós jellegű, vallásos-világi gyűjtemények* voltak, mint az intézményes iskolai könyvtárak. Zömükben a német—svájci reformáció és humanizmus könyvtermésének válogatott darabjait tartalmazták, a hazai irodalmi produkciót inkább csak függelékképpen. A főúri gyűjteményekben általában a jogi és politikai, történelmi, földrajzi és természettudományi művek voltak túlsúlyban, a tudós lelkészek gyűjteményeiben pedig — ha nem is szigorú szabályszerűséggel — a teológiai tudományágak domináltak. Társadalmi jelentőségük e könyvtáraknak két irányban nyilvánulhatott meg: a főúri tékek a familiáris kapcsolatok révén a *közmenesség* intellektualizálódásának útját egyengették, a tudós-könyvtárak pedig a csupán hazai iskolázottságú *lelkész-értelmiség* számára közvetítették az állandó fejlődésben levő nyugati valóságos és tudományos élet új eredményeit.

Ismeretes, hogy a protestantizmusnak ezek az erőfeszítései, amelyekkel a nyugat-európai könyvműveltség hazai recepcióját igyekezett biztosítani, a 17. század első harmadát követőleg nem tudtak többé akadálytalanul érvényesülni; félreszorította, majd elnyomta őket a katolikus restauráció versenye és erőszaka.

b) *A jezsuiták könyvarzenájai*

Tudvalevő, hogy a római katolikus egyház 16. századi válságos helyzetében sem mondott le a nyugati és közép-európai kultúrákörben egy évezreden át gyakorolt vallásos és intellektuális vezető szerepéről. Miután a tridentini zsinaton (1545, 1551—52, 1562—63) levonta az új hitszakadásból eredő következtetéseit, eddigi védekező állásából támadásba ment át a protestantizmus ellen.

Hogy vállalkozását részben siker koronázta, azt a katolikus uralkodóházak hatalmi támogatásán kívül, nem utolsósorban két fontos, egymással szorosan összefüggő elvi-gyakorlati állásfoglalásának köszönhetette. Egyik az, hogy a 16. század folyamán kibontakozott *világi intelligenciának* az egyházi szervezettől elkülönült létét és sajátos társadalmi szerepkörét tudomásul vette, a másik, hogy kész volt elismerni, átvenni, sőt alkalmazni is a humanisták által kimunkált laikus tudományosságának mindazokat az eredményeit, amelyek az alapvető hittételekkel ellentétben nem álltak. Ennek az állásfoglalásnak az értelmében természetesen vállalni kellett a *nyomatott könyv* és a rajta felépülő új könyvkultúra útjának egyengetését is. A lényeg ui. az volt, hogy Európa társadalmi valamiképpen ismét a katolikus klérus legfőbb lelki és szellemi irányítása és ellenőrzése alá kerüljenek.²⁴

A katolikus restauráció vallásos-kulturális célkitűzéseinek megvalósítása — ismeretes — nem annyira a világi papság, mint inkább a szerzetesrendek, s legkivált a sajátos módon ellenreformációs hivatású jezsuita rend által ment végbe.²⁵

A török invázió kivül maradt királyi Magyarországon is a *jeszuita rend* betelepítésével indult meg az ellenreformáció. A 16. század végi első kísérletek

24. A tridentinumról: ISERLOH—GLAZIK—JEDIN, i. m. 487—520. l. Az európai ellenreformáció és a konfesszionális abszolutizmus szövetségéről: Uo., 650—683. l. A katolikus egyházi kultúráról: TOMEK, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs*. II. Teil. *Humanismus, Reformation und Gegenreformation*. Innsbruck—Wien, 1949. 624—652. l. A 17. századi könyvkultúráról: BOGENG, i. m. II. k. 115—180. l.

25. A jezsuita rend szerepéről: ISERLOH—GLAZIK—JEDIN, i. m. 465—476. l.

az esztergomi érseki székhelyen, Nagyszombatban és ennek hatósugarában csak nehezen vezettek eredményhez. A protestantizmus ekkor még eredményesen tudott fellépni a jelentkező veszély ellenében. De az 1610-es évektől kezdve a jezsuita terfgalalást többé nem lehetett megállítani. PÁZMÁNY Péter hatalmas erejű propagandahadjáratát megbontotta a protestantizmus társadalmi egységfrontját. A városok, a nemesség és az arisztokrácia érdekközösségéből rövid idő leforgása alatt sikerült kikapcsolni és katolikus oldalra állítani a legdöntőbb tényezőt, az arisztokráciát.²⁶ Ezzel egyszeriben megnyílt az út a vidék — a parasztság és nemesség — rekatolizálása előtt. A főurak egymással versengve újtották fel a vallásosság és műveltség középkori intézményeit, a *kolostorokat*. Mind a Felvidéken, mind Nyugat-Magyarországon ismét életre keltek a reformáció sodrában elenyészett középkori szerzetesrendek: a pálosok, a ferencesek, a domonkosok, az ágostonrendiek. Egyidejűleg újkeletű rendek is kezdtek működni: a nagyra hivatott piaristák, továbbá a minoriták, kapucinusok, a szerviták, a trinitáriusok, a kamalduliak stb. Főúri alapításnak köszönhette létét az első kelet-magyarországi jezsuita rezidencia is Homonnán 1614-ben.²⁷

Nehezebb volt behatolni a *szabad királyi és bányavárosok* falai közé. Ezek ellen magát a királyt léptette fel PÁZMÁNY s az őt követő többi ellenreformátor esztergomi érsek. A városi magisztrátusok királyi parancsra voltak kénytelenek megnyitni kapuikat a jezsuiták előtt: az 1620-as években Pozsony és Győr, az 50-es években Sopron, Besztercebánya és Rozsnyó, a 60-asokban Szokolca, a 70-esekben Lőcse és Kőszeg, a 80-as években pedig Zsolna és Nagybánya.²⁸

A jezsuiták — akárcsak a reformátorok — sikerrel egyesítették programjukban a vallásos miszticizmust a tudományos intellektualizmussal. Ők is a prédikálásban és a könyvben látták leghatékonyabb fegyverüket: az előbbivel a tömegeket, az utóbbival a magasabb társadalomrétegeket kívánták meggyőzni. Ezért mindenütt, ahol megtelepedtek, szinte egyszerre építették fel templomukat és iskolájukat, s ahol szükséges volt (Nagyszombatban, Kassán, Sárospatakon), nyomdát is állítottak. Iskolát, nyomdát és pasztorációs szervezetet összefoglaló intézményeiket *kollégiumoknak*, illetőleg *rezidenciáknak* nevezték.²⁹

Iskolázásukban a fő gondot — tekintettel a protestáns városi polgárság és a nemesség körében már meggyökeresedett humanista művelődési igényekre — a középfokú *gimnaziális oktatásra* fordították. A rendházak (kollégiumok, rezidenciák) keretében működő iskoláik és konviktusaik méltán váltak híressé és hamar túlszárnyalták a protestáns tanintézeteket. Európa-szerte egységes tantervük és tanítási módszerük, a *Ratio Studiorum* — a katolikus szellemiség meggyökereztetése mellett — inkább az intellektuális képességek kifejlesztésére, semmint enciklopédikus ismeretek elsajátítására törekedett. Úgy vélték, ha a humanista latin nyelvet tökéletesen megtanítják növendékeiknek, nyert ügyük van, mert ezen keresztül sikerrel lehet majd a művelt világi társadalmak életvitelében érvényesíteni a római egyház közvetlen lelki-szellemi irányítását; ezáltal egyszersmind helyreállítható lesz a középkori európai keresztény univerzális, is,

26. RÉVÉSZ, i. m. 30—32. l. KARÁCSONYI, i. m. 138—139. l. FRANKL, i. m. 4—6. l.

27. KARÁCSONYI, i. m. 176—183. l.

28. Uo., 139—140., 150. l.

29. FITZ, i. m. 138—146. l. *A négyszázéves Jézustársaság*. Összeállította BANGHA Béla. Bp. 1940. 177—178. l. GYENIS András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Bp. (1941.) 12—15. l.

amelynek felbomlását a protestantizmus a nemzeti nyelvek előtérbe helyezésével is elősegítette.³⁰

Ennek az iskolázásnak — ugyanúgy, mint a protestánsoknál — elsőrangúan fontos tényező volt a könyv. Hosszabb-rövidebb idő múltán minden kollégium és rezidencia mellett korszerű, latin nyelvű könyvtárt szerveztek, alkalmat és lehetőséget nyújtva a tanulóknak — fokozott mértékben a *konviktusok* lakóinak —, hogy nyelvtudásukat biblikus, hitbuzgalmi vagy teológiai olvasmányokon, úgyszintén klasszikus irodalmi emlékeken is próbára tegyék és gyakorolják. A világ, a természeti és társadalmi valóság megismerésének lehetőségét tehát az *iskola mellett felállított könyvtár* segítségével, mintegy öntevékenység útján nyitották meg az ifjúság előtt. Az a polgári vagy nemes ifjú, aki a jezsuita gimnázialis tanulmányokat elvégezte, okvetlen magával vitte otthonába a könyv tiszteletét, birtoklásának és használatának szükségérzetét: részese lett a könyvkultúrának.

A jezsuita kollégiumi (rezidenciális) könyvtár azonban semmiképpen sem csak a *tankönyvtár* szerepét töltötte be. Sokkal inkább *tudományos bibliotéka* volt: a kollégium tanárainak, pasztorációs vagy írói tevékenységet folytató papjainak magas színvonalú, nemzetközi provenienciájú apparátusa. Sőt, harmadsoron, ha nem is hivatásszerűen, bizonyos közművelődési funkciót is betöltött, amennyiben a kollégium működési helyén, a városi polgárság és a környékbeli nemesség, illetőleg világi papság használatára is nyitva állt. Összegyűjtésük a rend központi szervei által megjelölt program szerint, alapos tervszerűséggel, aktuális igényekkel, külföldi, főképpen itáliai, francia és dél-német forrásokból történt. A szerzeményezésben nemcsak a katolikus hittudományi és a nemzetközi humanista irodalomra voltak tekintettel, hanem a protestáns teológia régi és új termésére is.³¹ Dús jövedelmű földbirtokaik, amelyekhez az uralkodóház kegyéből jutottak, széles körű könyvvásárlásokra is lehetőséget nyújtottak. Protestáns jellegű könyveik zömét azonban általában idehaza, rekatolizált főurak ajándékaiból vagy éppen előzőtt protestáns tanintézetek, illetőleg lelkészek lefoglalt gyűjteményeiből szerezték. Ennek folytán sok esetben igen becses magyar nyelvű állomány is kapcsolódott a latin törzsanyaghoz.³²

Kiemelkedtek a kollégiumi (rezidenciális) könyvtárak sorából a felsőoktatási intézmények, a *nagyszombati egyetem* és a *kassai akadémia* mellett kialakult bibliotékák. Ezek jellegét az oktatási karok szükségleteinek megfelelően, az ún. hét szabad művészet, valamint a filozófia, a jogtudomány és a hittudomány legfontosabb irodalmi alkotásai határozták meg. Összetételük tehát legfeljebb a jogi szakágak fokozottabb szerepe tekintetében különbözött az egyszerű kollégiumi könyvtárakétól és természetesen mennyiségileg.³³

Ami a megújult *többi szerzetesrendet* illeti, a 17. század folyamán ezek is igyekeztek kialakítani — saját igényeiknek megfelelően — a nyomtatott könyvekből álló új kolostori tékákat. Minthogy azonban a középkori eredetű rendek a jezsuitákéhoz hasonló közoktatási és intellektuális szerepet általában nem vállaltak, hanem legfőképpen pasztorációs tevékenységet fejtettek ki, nekik széles skálájú, a világi tudományosságra is tekintettel levő tékákra nem volt szükségük.

30. BANGHA, i. m. 182—193. l.

31. Uo., 280—287. l.

32. GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 172. l.

33. Uo., 173. l. WALLASZKY, i. m. 265—266. l.

Ehhez képest gyűjteményeik — akárcsak a reformáció előtti századokban — most is jobbra aszketikus, misztikus, skolasztikus jelleget öltöttek. Állományuk kialakulásában gyakran jelentős szerepet játszottak a patrónus főúri családok könyvajándékai is. Világi könyvek, nem egyszer igen becses korai humanista művek jobbra ezen a réven kerültek a kolostorokba.³⁴

c) Főpapi és főúri magánkönyvtárak

Az ellenreformációs könyvkultúra érvényesülésében is — akárcsak a humanizmusban vagy a reformációban — jelentékeny részük volt a főpapi és főúri magánkönyvgyűjteményeknek, bár hatásuk ereje és köre távolról sem hasonlítható a jezsuita könyvtárakéhoz. Rendeltetésük szerint, most is sajátosképpen gyűjtőik érdekét (önművelését, közéleti tevékenységét vagy csupán kedvtelését) szolgálták, mégis a szűkebb vagy tágabb környezet, az aula, a baráti vagy rokoni kör érdeklődését és művelődési vágyát is kielégítették.

A főpapi gyűjtés — a hódoltság javadalmak elvesztése óta — meglehetősen összehúzóerővel: jóformán csak Nagyszombatra, Nyitrára, Győrre, Jászóra (az egri püspök székhelyére) és Kassára korlátozódott. A legkiemelkedőbb szerepet most is az esztergomi érsekek vitték. Bár vonatkozó információink meglehetősen töredékesek, bizonyosnak látszik, hogy a későhumanista érsekek (OLÁH Miklós, VERANCSICS Antal, FEJÉRKÖVY István, KUTASSY János) éppúgy becses gyűjtemények létrehozói voltak, mint a barokk metropoliták (FORGÁCH Ferenc, PÁZMÁNY, LÓSY Imre, LIPPAI György, SZELEPCSÉNYI György és SZÉCHENYI György). De a többi prelátusok sorában is számos tudós könyvgyűjtő akadt (így TELEGDY Miklós, RADÉCIUS István, LISTHIUS János, ABSTENIUS BORNEMISSZA Pál, DRASKOVICH György és NAPRÁGI Demeter).³⁵ Kiváló hírre emelkedett közülük MOSSÓCZY Zakariás nyitrai püspök, a *Corpus Juris Hungarici* első megszerkesztője és kiadója, akinek tékája 900-nál több munkát ölelt fel 1000-en felüli kötettségben, és pedig nemcsak újabb kori könyveket, hanem incunabulumokat és kódexeket is, főképpen a katolikus és protestáns teológia köréből, de részben a bölcsélet, az egyházi és római jog, a görög—latin filológia és irodalom, a történelem és földrajz, a természetrajz és az orvostudomány területéről is. Gyűjteményében régi tudóstékákból, így SAMBUCUS Jánoséból is előfordultak szórványdarabok.³⁶

Ezek a főpapi könyvtárak most sem intézményesültek, nem váltak *egyházmegyei bibliotékává*. MOSSÓCZY püspök könyvtárát is a rokonsága örökölte, utóbb pedig a pozsonyi jezsuita kollégium szerezte meg. A 17. század közepéig alig-alig fordult elő, hogy valamelyik főpap személyes gyűjteménye a dioecesisre szállt volna. Pedig esztergomi egyházmegyei viszonylatban állítólag FORGÁCH Ferenc

34. A kismartoni ferences könyvtárról: SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi ... kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe*. Bp. 1883. 88—92. l. A pápai ferences tékáról: *Magyar Minerva* 1900. 270—271. l. A németújváriól FEJÉRPATAKY László: *A német-újvári sz. ferenczrendi zárda könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1883. 100—137. l.

35. GYÖRGY Aladár, i. m. 47—49. l. GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 199—211. l. CSONTOSI János: *Adalékok Oláh Miklós könyvtárához*. = *Magyar Könyvszemle*. 1883. 61—66. l. WALLASZKY, i. m. 267. l.

36. IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp. 1926. 70—78. l.

primás már 1611-ben úgy rendelkezett, hogy az elhalt érsekek és kanonokok könyvgyűjteményei ezentúl az egyház örökségének tekintendők. Ám csak 1641-ből van értesülésünk arról, hogy egy kanonok, KŐSZEGHY János László tékáját a káptalanra hagyta, új életre keltve a középkor vége óta stagnáló káptalani könyvtárt. Még később, 1666-ban történt, hogy LIPPAY György érsek az általa megszerzett FUGGER Antal-féle tékának a főegyházra való hagyományozásával megvetette a káptalani tékától különálló érseki könyvtár alapját.³⁷

A világi főurak által életre hívott magánkönyvtárak rendszerint nem voltak ennyire bizonytalan létűek. Ezek apáról fiúra öröklődtek s csak abban az esetben bomlottak fel, ha valamely család fiága kihalt; ilyenkor a leányági örökösök, tehát különböző idegen családok széthordták a nemzedékek során át felhalmozott könyvkincseket. Ez történt például THURZÓ György nádor híres bicsesei könyvtárával THURZÓ Imrének halála után.³⁸ Mert a könyv becses holmi volt, amelynek bírása kívánatos volt mindenki számára. A 17. században már nem akadt olyan főrangú család, amelynek egy vagy több gazdag tékája ne lett volna. A katolizált mágnások éppolyan jeles könyvbarátok voltak, mint protestáns elődeik; ők is nagy buzgalommal folytatták a könyvgyűjtést. A politikai életben vezető állást betöltő mágnások közül a költő ZRÍNYI Miklós Csáktornyan, ILLÉSHÁZY Miklós kancellár Dubnicon, NÁDASDY Ferenc országbíró Pottendorfban, ESZTERHÁZY Miklós nádor Kismartonban alapított új könyvtárt, de a többiek is általában a régi alapokon továbbfejlesztették a 16. századi ősök gyűjteményeit.³⁹ Az állományokban mindinkább növekedett a világi tudományok szektora, mert az államférfiak és hadvezérek már jórészt könyvekből szerezték meg a szerepük ellátásához szükséges tudást: egyre inkább mellőzhető volt a kor politikai, jogi, történelmi, földrajzi és katonai irodalmának ismerete.

Mindezekből a tényekből végül is megállapítható, hogy a reformáció és ellenreformáció nagy ideológiai-kulturális harcát maga a könyvműveltség mint alapvető társadalmi módszer nem sínylette meg. Igaz, a polgári irányú fejlődés a rekatolizációval messzemenőleg visszaszorult a feudalizmus gazdasági és jogi viszonyai közé, ámde a világi kultúra továbbélését és terjedését kiváltképpen biztosító nyomtatott könyv, a könyvből való ismeretszerzés, a könyvre támaszkodó életvitel, a könyvtárak iránti társadalmi igény nemcsak fennmaradt, hanem mind szélesebb körre terjedt, zálogául szolgálva lassú, de folyamatos társadalmi-művelődési előmenetelünknek.

37. Uo., 76. l. GYÖRGY Aladár, i. m. 47–49. l.

38. BERLÁSZ: *Über die Vorbesitzer*. 103–104. l.

39. *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien 1893. GYÖRGY Aladár, i. m. 407. l. BERLÁSZ: *Az Illésházy-könyvtár*. 85–92. l. SITTE Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1902. 146–158. l. SZILÁGYI Sándor, i. m. 88. l.

Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert

J. BERLÁSZ

In der Einleitung erklärt der Verfasser die beiden von ihm gebrauchten Begriffe: den der Bibliothekskultur und der Buchkultur. Buchkultur ist ein gesellschaftliches Phänomen. Sie kann in ihrer tieferen Deutung nicht nur die Fähigkeit des Lesens und das Interesse für Lesen, sondern auch das Angewiesensein auf die Benutzung des Buches beinhalten. Sie stellt die Phase der gesellschaftlichen Entwicklung dar, in der das Buch in stets zunehmendem Maße zum Faktor der Lebensführung, zum sozialen Bedürfnis wurde. Sie vertritt ein Kulturniveau, auf dem die Lebensformen der Gesellschaft immer mehr auch durch gedruckte Informationen mitgestaltet werden. Sie fällt in ein Zeitalter, als die Leser ihre Ideen, ihre Kenntnisse und deren praktische Anwendungsmodalitäten immer mehr Büchern entnehmen, andererseits ihre neuen Gedanken, Beobachtungen, Erfahrungen wiederum in Büchern niederlegen, in der Form von Büchern weitertradiieren. In diesem Sinne ist die Buchkultur eine neuzeitliche Erscheinung, hängt mit der Erfindung und Verbreitung des Buchdruckes zusammen. Das Zeitalter der Handschriften, der Kodizes vertritt nur eine Vorbereitungsphase der Buchkultur. Die Handschriften — durch ihre geringe Zahl bedingt — konnten sich nämlich unter den weiteren Schichten der Gesellschaft nicht verbreiten, konnten zu keinen Mitteln der Lebensgestaltung werden.

Unter Bibliothekskultur versteht der Verfasser jene soziale Gegebenheit, die den Buchbedarf einer bestimmten Kollektive befriedigen kann, welcher Bedarf sich nur auf einem bestimmten Grad der Entwicklung meldet. Mit anderen Worten: die Bibliothekskultur zeigt an, ob der zur Lebensgestaltung benötigte Buchbestand an einem bestimmten Ort, zu einer bestimmten Zeit qualitativ und quantitativ der gegebenen Gesellschaft zur Verfügung steht, in welchen institutionellen Rahmen und in welchem Maße zugänglich ist, inwiefern er vom Gesichtspunkt der Benutzung aus organisiert ist, und schließlich in welchem Maße die bibliotheksartigen Institutionen entwicklungsfähig sind.

Aufgrund dieser theoretischen Erwägungen überblickt der Verfasser die Entwicklung der ungarischen Buchkultur und Bibliothekskultur im 16–17. Jh. Die Studie besteht aus zwei Hauptteilen.

Der erste Teil beschreibt die Auflösung der mittelalterlichen Kodex-Bibliotheken in Ungarn. Um die Mitte des 16. Jhs., als sich der Buchdruck in Europa überall verbreitet, und sich die Buchkultur zu entwickeln begonnen hat, geriet Ungarn in eine krisenvolle politische Situation. Das Land mußte sämtliche ihm verfügbaren Kräfte gegen die türkische Invasion mobilisieren. Ein Drittel des Landes und zwar eben der mittlere Teil, wo die Wiege der mittelalterlichen ungarischen Kultur stand, geriet unter Türkenherrschaft. Hier wurden beinahe alle Kulturzentren (10 Bistümer und etwa 50–60 Kloster) zerstört, der größte Teil unserer mittelalterlichen Handschriftenbestände wurden mit ihnen vernichtet. Obzwar diese Handschriftensammlungen zumeist liturgische und theologisch-philosophische Stücke enthielten, und sie daher eben den aktuellen Bedürfnissen der neuen laizisierten Gesellschaft nicht entgegenkommen gekonnt hätten, bedeutete ihre Vernichtung und Zerstreuung einen unersetzbaren Verlust. Mit ihnen haben wir die Zeugen unserer mittelalterlichen Kultur verloren.

Der zweite Teil behandelt den hauptsächlichlichen Gehalt der Studie. Der Verfasser weist zunächst darauf hin, was es für ein riesiges Glück für Ungarn bedeutete, daß das Land seine Randgebiete (West- und Nordungarn bzw. Siebenbürgen) vor der türkischen Invasion verteidigen konnte. Nur dadurch vermochte es, auf dem Weg der europäischen geistigen Entwicklung zu bleiben, sich — gleichzeitig mit dem Westen — eine moderne Buchkultur zu verschaffen. Diese entscheidende Entwicklung ging in zwei Etappen vor sich hin: von 1530 bis 1625 zusammen mit der Verbreitung der Reformation; und von 1625 bis zum Ende des 17. Jhs. als Begleiterscheinung der katholischen Restauration.

Die Reformation verbreitete sich auch in Ungarn mit einem beispielelosen Elan und Zielbewußtsein. Dies war z.T. dem Umstand zu verdanken, daß sich die führenden gesellschaftlichen Schichten (das städtische Bürgertum, die Aristokratie und der Landadel) ohne Verzug dem Protestantismus angeschlossen haben; z.T. aber auch dem, daß die Kündler der neuer Religion die soziale Bedeutung des gedruckten Buches bereits am Beginn der Bewegung erkannt haben, und die zerfallenen religiös-kulturellen Organe der katholischen Kirche bald mit neuen ersetzen konnten. Sowohl in den westlichen und nördlichen Landesteilen, auf dem Hauptgebiet der lutherischen Reformation, als auch im Osten (auf der sog. Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen), auf dem Boden der Reformation schweizerischen Typs, entstanden die protestantischen, städtischen Kulturzentren in rascher Folge. Hier wurden — außer Grundschulen — eine ganze Reihe von Mittelschulen gegründet, wo nicht nur die zum Theologiestudium ausgewählten Schüler, sondern auch breite, sich aus allen Ständen rekrutierenden Schichten der weltlichen Intelligenz sorgfältig ausgebildet wurden.

Im engen Zusammenhang mit der Schulbildung und mit der Verbreitung der Kunst des Lesens und Schreibens erwachte ein immer zunehmender Bedarf nach Büchern. Da sich die neuen Leserkreise der laizisierten Gesellschaft über keine hinreichenden Lateinkenntnisse mehr verfügten, bedarf es vieler nationalsprachiger Bücher sowohl im höheren Unterricht als auch in der Mission. Diese konnten auf langer Sicht im Ausland nicht hergestellt werden, man mußte Buchdruckereien im eigenen Lande gründen. Es wurde dann bald offensichtlich, daß so viele Bücher, die einen jeden Interessierten befriedigen, in Ungarn nicht gedruckt werden können. So entstand das Bedürfnis nach gemeinsamen Büchersammlungen oder nach solchen Institutionen, wo Bücher gelesen werden können. Man gründete daher die ersten öffentlichen Bibliotheken neben den Schulen. Das waren zunächst bescheidene, zumeist nur dem Unterricht dienenden Institutionen, die aber auf dem Laufe der Jahrzehnte mit der Unterstützung der Stadtmagistrate oder der adeligen Mäzene, durch die aus dem Westen importierten wissenschaftlichen Bücher zu immer bedeutenderen, allgemeinbildenden Institutionen wurden.

Inwiefern die Intellektualisierung der laizisierten Gesellschaft zunahm, meldete sich auch in solchen Kreisen der Bedarf nach Büchern, nach Büchersammlungen. Sowohl die städtischen Patrizier als auch die Aristokraten konnten sich leisten, daß sie sich — mit großem materiellem Aufwand — nicht nur die im Inland gedruckten Bücher, sondern auch die berühmten ausländischen Ausgaben besorgten, auf welche sie durch ihre Seelsorger aufmerksam gemacht wurden. Die Pfarrer selbst gingen mit gutem Beispiel vor, was die Aufstellung von Privatbibliotheken betrifft. In der ersten Hälfte des 17. Jhs. waren die geistlichen, bürgerlichen und aristokratischen Privatbibliotheken sowohl in Siebenbürgen als auch im alten Königreich bereits eine allgemeine Erscheinung.

Der Protestantismus konnte diese, auf die Rezeption der westeuropäischen Kultur gerichtete Tätigkeit in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. bereits nicht mehr ungehindert fortsetzen. Die katholische Restauration war bestrebt, die führende Rolle auf religiösem und kulturellem Gebiet zu übernehmen. In diesem immer umfangreicher werdenden Kulturkampf haben die Katholiken die Methoden ihrer Gegner übernommen. Auch sie bemühten sich, sich durch die religiöse und kulturelle Bildung der weltlichen Gesellschaft eine soziale Basis zu verschaffen, indem sie neben dem gesprochenen Wort, der Predigt, auch die Mittel der gedruckten Propaganda in Anspruch nahmen.

Den Stoßtrupp der Gegenreformation vertrat auch in Ungarn der Jesuitenorden. Die vom Erzbischof-Kardinal Péter Pázmány geleitete Aktion siegte in beinahe so stürmischer Eile, wie vor einem Jahrhundert die Reformation. Auch die Jesuiten riefen eine ganze Reihe von Bildungsstätten ins Leben. Ihre Kollegien waren komplexe Bildungsinstitutionen, die Schulen, Büchereien und oft Druckereien beherbergten. Auch ihre Bibliotheken waren keine ausschließlichen Schulbibliotheken, sondern zielstrebig zusammengestellte, geistige Arsenale für die Verbreitung der katholischen Theologie und der ihr entsprechenden weltlichen Wissenschaften. Ihre Bibliotheken waren daher einem jeden interessierten Laien geöffnet, und ihre Erwerbspolitik entsprach der allgemeinen Entwicklung der Wissenschaften.

Die Buchkultur verbreitete und vertiefte sich in den führenden Gesellschafts-

kreisen auch im Jahrhundert der katholischen Restauration. Auch die Sammeltätigkeit der Einzelnen nahm zu. Auf katholischer Seite wurden die während der vorigen Epoche vernachlässigten kirchenfürstlichen Bibliotheken neu organisiert. Auch die zum Katholizismus neu bekehrten Magnatenfamilien legten sich Bibliotheken an. Auf protestantischer Seite erlitten die Bibliotheken der Bildungsinstitutionen erhebliche Verluste, die berühmtesten Sammlungen konnten jedoch gerettet werden. Sporadisch blieben auch einige protestantische Aristokraten-Bibliotheken erhalten, und auch die wissenschaftlichen Sammlungen protestantischer Geistlichen vermehrten sich unter großen Schwierigkeiten.

Letzten Endes können wir feststellen, daß die Buchkultur, als eine grundlegende soziale Erscheinung, durch die Kämpfe der Reformation und der Gegenreformation gleichzeitig gefördert wurde. Das gedruckte Buch wurde in immer größerem Maße zum Fundament der kulturellen Entwicklung der nationalsprachigen Gesellschaften auf dem Gebiet des ehemaligen Königreichs Ungarn.

Diese Studie erschien auch in deutscher Sprache in: *Magyar Könyvszemle*. 1974. Heft 1-2, S. 14-28.